



Ο αφορισμός της «Πάπισσας Ιωάννας» και η καταδίωξη του Εμμανουήλ Ροΐδη

[Νέα ευρήματα]

Δημήτρης Δημηρούλης

08/07/2022, Τεύχος 141 - ΙΟΥΛΙΟΣ-ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ

Ἡ Σύνοδος.

Περὶ βιβλίου πρὸς βλασφημίαν ἐκθεσίου
αὐτῆς τῆς Πάνσοφας Ἰουάννα ἄνομιαν ἐκδοθέντος καὶ
ἐπιδικασίας βλασφημίας ἀσεβείας καὶ ἀνιχνιστικῆς,
καὶ περὶ τοῦ ἰδίου ἐκδοθέντος διοριστικῆς ἐφόρου τῆς ἐπι-
πέρας βιβλιοθήκης.

1866.

ὁρα καὶ περὶ τοῦ βιβλίου



1.

Ο αιρετικός διανοούμενος

Δεν εἶναι λίγοι αὐτοὶ που επικρίνουν τὸν Ροῖδη γιὰ τὶς ἐντονες ἀντιπαράθεσες τοῦ μεθεσμοῦ, ἐξουσίες καὶ πρόσωπα. Υπάρχουν καὶ ἐκεῖνοι που τὸν ἀπορρίπτουν συλλήβδην, σαν μέτριο συγγραφέα καὶ χολερικό κριτικό. Κάποιοι δυσφοροῦν με τὸ ὄφος τοῦ. Ἡ προσωπομαχία «καρυκευτῆς ευφυολογίας» εἶναι ἄλλωστε πολὺ παλιά. Αὐτὸ που παραγνωρίζεται, ὡστόσο, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ὅσους τὸν ἐκτιμοῦν καὶ τὸν θαυμάζουν, εἶναι ὁ ρόλος τοῦ Ροῖδη ὡς διανοομένου με συνεχῆ παρουσία στὸν κοινωνικό χώρο. Μια τέτοια ἐκλογή ἀπαιτοῦσε τὴν ἀνάλογη στάση καὶ αὐτὴ με τὴ σειρά τῆς εἶχε τὸ ἀντίστοιχο κόστος^[1].

Τὸ πιο ἐμφανές γνώρισμα τοῦ Ροῖδη εἶναι ὅτι θεωροῦσε ἀδιαπραγμάτευτο τὸ δικαίωμα στὴ δημόσια ἐκφραση γνώμης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πόσο οχληρὴ ἢ αιρετικὴ ἐκλαμβάνονταν ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες. Ἡ παρρησία, ὅσο δυσβάστακτη καὶ ἀνκριθεῖ, ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη διαθήκη τοῦ στὸς σημερινούς διανοομένους καὶ γραφιάδες. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτούς, με τὸ πρόσχημα τῆς ηπιότητας καὶ ὑπὸ τὸν ευφημιστικό μανδῦα τῆς συναίνεσης, διεκδικοῦν νὰ τρέφονται ἀπὸ τὴν ἴδια χαλασμένη σούπα καὶ νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο χαῖνο κοπάδι. Ὁ Ροῖδης ἦταν πάντα σε ἐγρήγορη: νὰ μὴν ἀφομοιωθεῖ καὶ νὰ μὴν λυγίσει. Του ἀναγνωρίστηκε ἄραγε ποτέ αὐτὸ ἢ τὸν ἀφήσαν, ἀφοπλισμένο, στὴν ἰδιαιτερότητά του; Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἐκεῖ που ἄλλοι σῶπαιναν γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ σύγκρουση καὶ νὰ μὴν βλάψουν τὰ συμφέροντά τους, αὐτὸς ἀναλάμβανε νὰ πει ὅσα κανεὶς δὲν ἠθέλε νὰ ἀκούσει ἢ νὰ δεχθεῖ.

Ἔτσι ἐγένε με τὰ κείμενά του γιὰ τὴν ἐλληνικὴ κριτικὴ καὶ ποίηση, με τὴν πολιτικὴ σατιρογραφία τοῦ στὸν *Ἀσμοδαίο*, με τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ γλῶσσα στὰ *Εἶδωλα*, με τὴν καταλυτικὴ τοῦ ἐκθεση γιὰ τὴν «Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη»^[2] καὶ με πολλὰ ἄλλα γραπτὰ που παρεξέκλιναν ἀπὸ τὰ γνωστά καὶ ἀποδεκτά. Τὸ ἔργο ὅμως που τὸν ἔκανε διάσημο, καὶ τὸν κατέστησε ἥρωα σκανδάλου διαρκείας, ἦταν ἡ *Πάπισσα Ἰωάννα*, ἡ πρώτη φιλόδοξη ἀπόπειρά του στὴ λογοτεχνικὴ γραφὴ τὸ 1866. Τὸ ἔργο αὐτὸ τὸν ἔφερε ἀντιμέτωπο με τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν Πολιτεία. Προκάλεσε ἐπίσης μεγάλη κοινωνικὴ κατακραυγὴ, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμὴ εἶχε τεράστια ἐμπορικὴ ἐπιτυχία, ἡ ὁποία παρέμεινε ζωηρὴ ἕως τὸ τέλος τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Ἡ *Πάπισσα Ἰωάννα*, πέρα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ τῆς ἀξία, ἀποδεικνύει με τὸν πιο σαφὴ τρόπο τὴν τάση τοῦ Ροῖδη νὰ μὴν ἀκολουθεῖ τὴν πεπατημένη καὶ, παράλληλα, νὰ διαλέγει τὴν ἀντιπαράθεση ἀπὸ τὸν συμβιβασμό, τὴν εἰρωνεία ἀπὸ τὴ συγκατάβαση.

Στὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς τοῦ ὁ Ροῖδης υπῆρξε συγγραφέας με χαρακτηριστικὰ κοσμοπολίτη λογίου, ἓνας ιδιόρρυθμος *scholar* με ἰουβενάλειο σαρκασμό. Στὴ γλῶσσα τοῦ εικοστοῦ αἰῶνα ὁ Ροῖδης εἶναι διανοούμενος τῆς ἐποχῆς του, με ἀρίστη παιδεία, γερὰ ἐλληνικὰ καὶ πολυμερὴ γνώση τοῦ παρελθόντος, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐπέλεξε τὸν δικὸν τὸν ἀνένταχτο δρόμο. Ἡ ἐκλογή του ἔχει ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς διαφορᾶς καὶ τῆς μοναξιάς. Τὸ πεδίο του ὡστόσο (σαν χειρονομία ἀπελπισίας;) εἶναι, παραδόξως, τὸ

κοινωνικό σώμα. Η διακήρυξη «η τέχνη για την τέχνη» δεν σημαίνει τίποτε γι' αυτόν· τον ενδιαφέρει ο σοβαρός διάλογος, η φανερή αντιπαράθεση, η αναθεώρηση αξιών και εννοιών, η τέχνη που συνομιλεί με την κοινωνία.

Μπορεί να έχει και ρομαντική αγωγή, αλλά ως ιδιοσυγκρασία και ως γραφή είναι επίγονος των διαφωτιστών. Εκ πεποιθήσεως άθρησκος (ή αγνωστικιστής), υπηρέτης του ορθού λόγου, είρων θετικιστής, ανήμερος εγκυκλοπαιδιστής. Διαβάζοντας τα κείμενά του εύκολα κατανοεί κανείς γιατί είναι άστοχες τόσο οι επικρίσεις για έλλειψη φαντασίας, όσο και εκείνες που τον ψέγουν για την εμμονή του στην αντίρρηση και την άρνηση. Ο Ροΐδης δεν είναι τίποτε από όσα του καταμαρτυρούν. Είναι ένας περιπλανώμενος στην πόλη, ένας σωκρατικός σκεπτικιστής που αποφάσισε να μιλήσει για όσα βλέπει με τον δικό του τρόπο, ξέροντας ότι θα ενοχλήσει τους πολλούς και τους εν εξουσία. Σπάνια περίπτωση και σπάνιος λόγος.

Δεν θα βρείτε καλύτερο υπερασπιστή της ελευθερίας του λόγου και αξιότερο εκφραστή της κριτικής σκέψης από τον Εμμανουήλ Ροΐδη. Μίλησα για κόστος. Δεν εννοώ μόνο την απόρριψη, την καταγγελία, τη διαβουκόληση, την καταδίωξη, την οικονομική και κοινωνική δυσπραγία· εννοώ κυρίως την ψυχική φθορά που προκαλεί η απόφαση να σταθεί κανείς απέναντι σε αυτούς που είναι οι κυρίαρχοι του παιχνιδιού. Ο Ροΐδης θα είχε εξαφανιστεί, αν δεν κατάφερνε δύο πράγματα: να τον φοβούνται και να τον σέβονται (κατά σειρά προτεραιότητας). Κατόρθωσε να επιβιώσει χωρίς να ενδώσει, αν και δεν απέφυγε κάποιους ανθρώπινους συμβιβασμούς. Τον βοήθησε επίσης το γεγονός ότι, για την αποστολή που διάλεξε, διέθετε τα κατάλληλα εφόδια και την απαραίτητη αντοχή. Η εικόνα, επομένως, που πρέπει να κρατήσουμε σήμερα από έναν «αιρετικό» του 19ου αιώνα δεν είναι η εικόνα του γκραμσιανού οργανικού διανοούμενου, όπως είχα υποστηρίξει παλαιότερα. Είναι, αντίθετα, η εικόνα του ανήσυχου διανοούμενου που υπερβαίνει τον ίδιο τον ορισμό του και ξεστρατίζει σε μονοπάτια αντίρρησης και αντίστασης. Μονοπάτια που τον φέρνουν αντιμέτωπο με τις παθογένειες της ελληνικής κοινωνίας και, ακόμη περισσότερο, με τις αποσιωπήσεις στο σινάφι του.

2.

Το σκάνδαλο και ο «αφορισμός»

Το σκάνδαλο της *Πάπισσας* δεν θα είχε τέτοια απήχηση και δεν θα εξήπτε τόσο τα πάθη, αν δεν είχε συνδεθεί με την υπόθεση του «αφορισμού». Κατά κάποιο τρόπο η αφήγηση επεκτείνεται και περιλαμβάνει εξελικτικά στην ύφανσή της όλες τις κορυφώσεις της υπόθεσης, με κέντρο τη γνωστή Εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου. Καθώς συγκροτείται η διαδρομή του μυθιστορήματος στον ελληνικό 19ο αιώνα, είναι δύσκολο να το διαχωρίσει κανείς από τα συγκείμενα και τα περικείμενά του. Όλα μαζί (ο συγγραφέας, το έργο, οι αντιδράσεις, η εκκλησιαστική και κρατική καταδίωξη, η κριτική δεξίωση, ο κοινωνικός σάλος) συγκροτούν το πεδίο εντός του οποίου το κείμενο αποκτά ένα δίκτυο από συγκείμενα (δεδομένα που συνδιαλέγονται μαζί του, έστω και με επιφανειακό τρόπο) και περικείμενα (δεδομένα που περιφέρονται σε απόσταση από το κείμενο ή το χρησιμοποιούν σαν μέσο για άλλες επιδιώξεις).

Η κοινωνική αναταραχή ενεργοποιεί καθοριστικά το πεδίο αυτό, γεγονός που δεν συμβαίνει με όλα τα έργα λογοτεχνικής μυθοπλασίας. Στην κορυφή αυτής της ενεργοποίησης κυριαρχεί η αντίδραση της Εκκλησίας. Το μυθιστόρημα αποκτά άλλη δυναμική στην επιβίωσή του, όχι μόνο γιατί είναι μια

απρόσμενη και ανατρεπτική αφήγηση, αλλά και γιατί διαβάζεται μέσα στη συγκεκριμένη ατμόσφαιρα σκανδαλοθηρίας. Ο αφορισμός είναι πάντα εκεί. Σε όλη τη διαδρομή της *Πάπισσας*.

Η σκανδαλοθηρία, και μάλιστα αυτή που εμπλέκει την Εκκλησία, έχει πάντα απήχηση, γιατί φουντώνει τη φαντασία και γιατί ξυπνά ανομολόγητες ή καταπιεσμένες επιθυμίες. Η *Πάπισσα* του Ροΐδη ευνοήθηκε σε τέτοιο βαθμό από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της φήμης, ώστε στο τέλος διαβάστηκε υπό την επήρεια μιας κρίσης που κορυφώθηκε με την ακραία μορφή του αφορισμού. Μακροπρόθεσμα, η ιδιότητα του αφορισμένου στο λογοτεχνικό πεδίο συνιστά ισχυρή επένδυση. Η απήχηση της καταδίκης έχει μεγάλη διάρκεια. Το διαφορετικό ελκύει, το άδικο εξεγείρει, το αντιθεσμικό εμπνέει, το πονηρό γοητεύει. Οι πιστοί, την ίδια στιγμή που δηλώνουν την απέχθειά τους, ηδονίζονται να χλευάζουν κατ'ιδίαν την εκκλησιαστική Αρχή, κρατώντας μια δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στην ευλάβεια και τον αποτροπιασμό.

Το περικείμενο καθορίζει τελικά την τύχη της *Πάπισσας* σε βαθμό που δεν έχει ακόμη εκτιμηθεί από την κριτική και την ιστορία της λογοτεχνίας. Γι' αυτό δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι στο τέλος συνυφαίνεται στο κείμενο με τέτοιον τρόπο ώστε ο διαχωρισμός να καθίσταται αδύνατος. Συνεπώς, *Πάπισσα* και αφορισμός συνδέονται άρρηκτα στην ιστορική τους διαδρομή, γεγονός που δίνει τη δυνατότητα στους επιτήδειους να τα προωθούν ανενδοίαστα στην ίδια συσκευασία, ως διαφημιστικό τέχνασμα, για να προσελκύσουν αναγνώστες.

Για ποιον όμως αφορισμό πρόκειται; Υπήρξε όντως αφορισμός; Και αν υπήρξε, σε τι αναφέρεται: στον συγγραφέα ή στο βιβλίο; Ή και στα δύο; Υπάρχει σαφής και ανεφεσίβλητη απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα; Η απάντηση θα ήταν πιο εύκολη αν δεν είχε δημιουργηθεί, ήδη από τον 19ο αιώνα, η εντύπωση ότι είχε αφοριστεί, μαζί με το βιβλίο, και ο συγγραφέας. Έτσι γίνεται κατά καιρούς λόγος, στον περιοδικό και ημερήσιο τύπο, για τον «αφορισμένο Ροΐδη». Οι αναφορές αυτές, ή μάλλον οι ευκαιριακές μνείες^[3], θα μπορούσαν να αποδοθούν στην υιοθέτηση από την κοινωνία μιας ασύστατης φήμης που σχετιζόταν με τον απόηχο του σκανδάλου. Θα μπορούσαν επίσης να θεωρηθούν καταχρηστικά σχήματα λόγου: ο συγγραφέας χαρακτηρίζεται αφορισμένος κατά ακραίο συνεκδοχικό συνειρμό, αφού έχει αφοριστεί το βιβλίο.

3.

Η ασύστατη άρση ενός αταύτιστου αφορισμού

Το ζήτημα περιεπλάκη από τις ανακοινώσεις εφημερίδων με αφορμή την κηδεία του Ροΐδη. Για παράδειγμα διαβάζουμε στην εφημ. *Ακρόπολις* στις 8 Ιανουαρίου 1904:

«**Ο θάνατος τοῦ Ροΐδου. Βιογραφικαὶ λεπτομέρειαι.** [Γίνεται λόγος περί] τοῦ πολυθορύβου αὐτοῦ ἔργου ὄχι μόνον διὰ τὴν ἀξίαν του τὴν φιλολογικὴν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἀφορισμὸν τὸν ὁποῖον ἀπέλυσε ἐναντίον τοῦ συγγραφέως της ἡ ἐκκλησία μας χάριν μιᾶς ἀνοήτου φιλοφροσύνης πρὸς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν. [Ἡ *Πάπισσα Ἰωάννα*], ἥτις ἦτο ἡ κυριωτέρα ἀφορμὴ, χάρις εἰς τὸν ἀφορισμὸν τοῦ συγγραφέως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, νὰ γνωρίσῃ ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τὸν Ροΐδην».

Και την επομένη (9 Ιανουαρίου) έχουμε μια πιο γλαφυρή ανακοίνωση της εφημερίδας *Σκριπ*: «**Ἡ ἄρσις τοῦ ἀφορισμοῦ.** Ὡς γνωστὸν ὁ Ροΐδης ἀπὸ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν συνέγραψε τὴν *Πάπισσαν Ἰωάνναν* εἶχεν ἀφορισθῆ ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου διὰ θρησκευτικούς λόγους. Προχθὲς τὴν πρωΐαν, ἐνῶ ὁ συγγραφεὺς ἔπνεε

τὰ λοίσθια, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος προέβη εἰς ἄρσιν τοῦ ἀφορισμοῦ, μεθ' ὃ ὁ ἐτοιμοθάνατος ἐκοινώνησε τῶν ἀχράντων μυστηρίων».

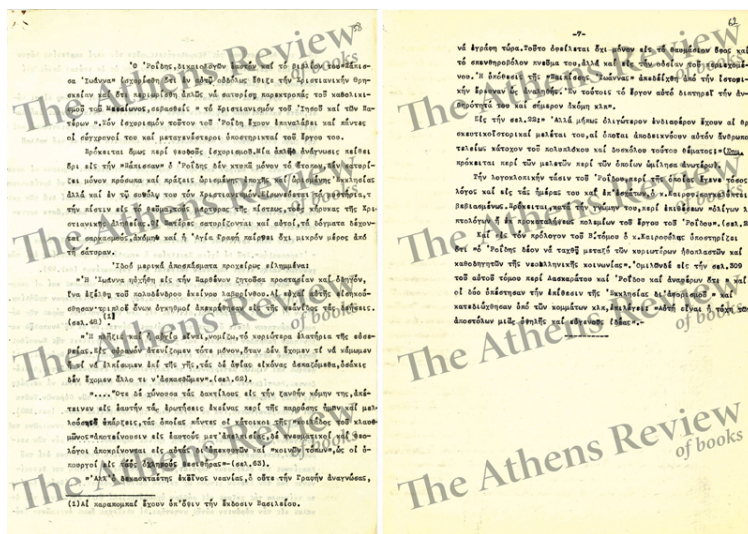
Αντίθετα, το Ἄστυ (8 Ιανουαρίου) περιορίστηκε σε μια λιτή αναφορά: «Γνωστὸς τυγχάνει ὁ θόρυβος ὃν ἤγειρεν ἡ δημοσίευσις τοῦ ἀφωρισθέντος βιβλίου ἢ Πάπισσα Ἰωάννα».

Ἔως σήμερα, ἡ ανακοίνωση στο Σκριπ αποτελεί τὴ μοναδική ἐπίκληση ιστορικής μαρτυρίας περὶ ἄρσης τοῦ ἀφορισμοῦ ἀπὸ τους μελετητές. Ἐκτός ἀπὸ τις ἄλλες αναφορές στις εφημερίδες, που δίνονται ἐδῶ, εἶχα εντοπίσει, πρὶν ἀπὸ πολλά χρόνια, καὶ μία ἀκόμη πηγή, τοῦ 1907 αὐτή. Πρόκειται γιὰ κείμενο που υπογράφει ὁ Ἰωακείμ Βαλαβάνης, ὁ ὁποῖος μάλιστα επικαλεῖται καὶ τὴν παρέμβαση τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν:

«*Εἰλκύσθη ἐπ' αὐτοῦ [τοῦ βιβλίου] ἡ προσοχὴ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἐκδόσεως τῆ εἰσηγήσει τοῦ ἐπισκόπου Καρυστίας Μακαρίου τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 5688 ἐγκύκλιον (...) ἀπαγορευθείσης καὶ τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν (...) Ἡ ἀπαγόρευσις ἀνῆψε τὴν περιεργίαν τῶν ἀνθρώπων» (σ. 163) καὶ «Ὁ συγγραφεὺς ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ τοῦ βιβλίου οὐδὲ τῆς οἰκείας Ἐκκλησίας ἐφείσατο (...) τοῦτο δὲ ἐθεωρήθη μέγα ἀμάρτημα ἐπισῦραν κατὰ τοῦ συγγραφέως τὴν ἐσχάτην τῶν ποινῶν τῆς Ἐκκλησίας, τὸν ἀφορισμὸν, ἀρθέντα μόλις πρὸ ἑβδομάδος τῆ φιλαδελφείῳ προτάσει τοῦ ἱεροπρεπεστάτου Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν κ. Θεοκλήτου, ὅτε ὁ Ροῖδης ἀμετακλήτως ἔβαινε πρὸς τὸν πρὸ αὐτοῦ μοιραίως ἠνευγμένον τάφον»^[4] (σ. 165).*

Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, τὸ 1920, ὁ Ἄριστος Καμπάνης, στα προλεγόμενά του σε καινούρια ἐκδοση τῆς Πάπισσας, σημειώνει: «Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀποβλέπουσα εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ροῖδης ἐκαυτηρίαζε τὰς ὑπερβολὰς τοῦ Βυζαντινοῦ φανατισμοῦ, τὰς ὀρθοδόξους νηστείας, τὰς μακρὰς ἀκολοθίας, τὴν καλλιτεχνικὴν κατάστασιν τῆς Ἑλληνικῆς λατρείας, ἀφώρισε τὸν συγγραφέα - διὰ νὰ ἄρῃ τὸν ἀφορισμὸν, ὅπως συνέβη καὶ διὰ τὸν Λασκαράτον, ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου του»^[5].

Ἡ πληροφορία αὐτὴ διαψεύδεται πρῶτα ἀπὸ τὸν ἀνιψιὸ καὶ ἐκδότη τοῦ Ροῖδη, τὸν Α. Μ. Ἀνδρεάδη,^[6] τὸ 1911, καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν μελετητὴ τοῦ Κλέωνα Παράσχο^[7] στις δεκαετίες τοῦ 1940 καὶ 1950. Καὶ οἱ δύο ἀπορρίπτουν διαρρήδη τὴν περίπτωση ἀφορισμοῦ τοῦ συγγραφέα. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ σχέσεις του με τὴν Ἐκκλησία δὲν εἶχαν διακοπεί, ὁπότε εἶναι δύσκολο νὰ φανταστεῖ κανεὶς ὅτι χρειάστηκε νὰ αρθεῖ ὁ ἀφορισμὸς γιὰ νὰ θαφτεῖ ὁ νεκρὸς. Εἶναι μάλιστα αξιοσημείωτο ὅτι τὸ 1880, στὴ διαμάχη του με τὸν Χαρίλαο Μελετόπουλο γιὰ τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, ὁ Ροῖδης δηλώνει (αναγκασμένος προφανῶς ἀπὸ τὴν οικονομικὴ του κατάστασι) ὅτι ἡ τυπικὴ του σχέση με τὴ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ἀδιαταράκτως: «Ἐνεκα τῶν διαδοθέντων ὑπὸ τῶν ἐχόντων πρὸς τοῦτο συμφέρον ὅτι εὑρισκόμεθα εἰς ψυχρὰς σχέσεις πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἠθελήσαμεν νὰ δώσωμεν ἕκτακτον ἐπισημότητα εἰς τὴν τελετὴν τῆς παροχῆς τοῦ ὄρκου, ἐπιμεΐναντες ὅπως ὁμόσωμεν ἐνώπιον, οὐχὶ τοῦ τυχόντος ἀλλὰ τοῦ ἱερέως τῆς ἰδίας ἡμῶν ἐνορίας, πλείστων ὑπαλλήλων τοῦ Ὑπουργείου καὶ παρατυχόντων βουλευτῶν (...)»^[8].



Ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία σελίδα τῆς ἀνυπόγραφης ἐκθεσης πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο, τὸ 1940. (Ἡ πηγὴ ὄλων των ἐγγράφων τοῦ ἀφιερώματος εἶναι τὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος).

Αυτό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι πως ούτε ο Ροΐδης συμπεριφέρθηκε σαν αφορισμένος ούτε οι σοβαροί αντίπαλοί του κράτησαν μια τόσο χρήσιμη καταδίκη σαν δηλητηριώδες βέλος στη φαρέτρα τους. Είναι γνωστό ότι ο Ροΐδης απαντούσε άμεσα όταν δεχόταν επίθεση. Το ίδιο έκανε και στην περίπτωση της *Πάπισσας*: Αντέδρασε εναντίον της Εκκλησίας (πρωτίστως) και εναντίον της Πολιτείας (δευτερευόντως). Ούτε σε αυτές τις αντιδράσεις, ούτε σε κάποιο άλλο κείμενό του, έως τον θάνατό του το 1904, αναφέρονται οι λέξεις: *αφορισμός* ή *αφορισμένος*, με αποδέκτη τον ίδιο, ως κάτι βέβαιο και οριστικό. Δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι θα άφηγε ασχολίαστη μια τόσο ακραία πράξη καταδίκης του.

Πριν από το 1904, ο «αφορισμένος» Ροΐδης δεν είναι η εικόνα που κυριαρχεί, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την περίπτωση του Ανδρέα Λασκαράτου. Επιπλέον, κανείς από τους επώνυμους αντιπάλους του (π.χ. ο Βλάχος) δεν κάνει μνεία αφορισμού του^[9], μολονότι κάτι τέτοιο θα συνέφερε στην προσπάθειά τους να αμαυρώσουν το ηθικό ανάστημά του. Το αντίθετο συμβαίνει όμως με τις κομματικές εφημερίδες και τα σατιρικά περιοδικά, όταν επιτίθενται στον Ροΐδη ως ευνοούμενο του Τρικούπη ή ως άδικο κριτικό της ελληνικής κοινωνίας και λογοτεχνίας. Σε αυτές τις περιπτώσεις ανασύρονται από το παρελθόν οι κατηγορίες για τον καταδικασμένο από την Εκκλησία συγγραφέα, για τον μιανό αντιχριστιανό που εξακολουθεί να είναι στιγματισμένος με αφορισμό.

Παρά τις όποιες διαψεύσεις από τον περίγυρο του Ροΐδη η φήμη του άθεου και ανήθικου τον ακολουθεί σε κάθε εμπλοκή του με το κομματικό κράτος ή με την κατεστημένη λογισύνη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εφημερίδα *Πρωΐα* η οποία, με αφορμή τον επικείμενο διορισμό του Ροΐδη στη θέση του Εφόρου της Εθνικής Βιβλιοθήκης^[10] τον Μάιο του 1880 γράφει: «*Καθ' ἃς ἔχομεν πληροφορίας φαίνεται πλέον βέβαιον ὅτι ὑπεγράφη πρὸ ἡμερῶν τὸ διάταγμα, δι' οὗ ὁ κ. Ροΐδης διορίζεται ἔφορος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης. Ζήτημα ὅμως ἀναφύεται ἤδη τίνι τρόπῳ θέλει ὀρκισθῆ ὁ κ. Ροΐδης, ὅπως ἐγκαταστῆ εἰς τὴν θέσιν του, διότι δὲν ἐγκατέστη, μὴ γενομένης αὐτῷ τῆς ὑπουργικῆς ἀνακοινώσεως. Ἀληθῶς εἶναι πασίγνωστον, ὅτι οὗτος διατελεῖ ὑπὸ ἀφορισμὸν τῆς Ἱερᾶς συνόδου, ἔνεκα τοῦ παρ' αὐτοῦ ἐκδοθέντος καὶ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας κριθέντος ἀσέμνου καὶ ἀσεβοῦς βιβλίου τῆς Παπίσσης Ἰωάννας. Εὐλόγως λοιπὸν δύναται τις νὰ ἐρωτήσῃ ποῖος ἱερεὺς δύναται νὰ ὀρκίσῃ τὸν ἀφωρισμένον κ. Ροΐδην, (...). [Εἴμεθα καὶ καλούμεθα ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ὀφείλομεν ἔχειν θρησκευτικὴν αἰδῶ· (...). Ἐὰν εὐρέθῃ ὑπουργὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν διορίσας ἄνθρωπον ἀφωρισμένον εἰς θέσιν ἀνωτάτην τοῦ κράτους, ἀμφιβάλλομεν τὸ καθ' ἡμᾶς, ἐὰν εὐρεθῆ καὶ ἱερεὺς γινώσκων τὰ τοῦ ἀφορισμοῦ νὰ ὀρκίσῃ τὸν ἀφωρισμένον.*»^[11]

Η εφημερίδα συντηρεῖ δύο μέτωπα με τον Ροΐδη, το πολιτικό και το θρησκευτικό. Είναι δύο μέτωπα που κάθε εφημερίδα σε κάθε εποχή γνωρίζει ότι, εάν έχει πίσω της τον «λαό» και την «εξουσία», διαθέτει το πιο ισχυρό (το πιο ακαταμάχητο) έρεισμα να κατατροπώσει τους αντιπάλους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μάλιστα η εφημερίδα δεν διστάζει να ομολογήσει ότι ποσώς δεν την ενδιαφέρει ποιος θα πάρει τη θέση του Εφόρου,^[12] αυτό που την ενδιαφέρει είναι να μην πάρει τη θέση ένας αφορισμένος άθεος, ο οποίος επιπλέον είναι και τρικουπικός. Συντονίζει με αυτόν τον τρόπο την υπεράσπιση του Μελετόπουλου, στεγάζοντας στον αγώνα εναντίον του Ροΐδη όλους τους αντιπάλους του.

Σε αυτή την κατηγορία ανήκει η επιστολή προς την Ιερά Σύνοδο από ανησυχούντα πολίτη που αναφέρεται στη συνέχεια,^[13] καθώς και η αναδημοσίευση της Εγκυκλίου (Ιερά Σύνοδος, 1866) στο φύλλο της 1ης Ιουνίου 1880. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι ο Ροΐδης έχει απέναντί του ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας που τον θεωρεί ξένο σώμα, αν όχι προδότη, αφού τα έχει βάλει με τα δύο διαπραγματέυτα (στην εκδοχή των διωκτών του) ιδανικά: τη θρησκεία και την πατρίδα. Βέβαιο δεν ήταν μόνος, έστω και αν οι σύμμαχοί του υστερούσαν σημαντικά σε αριθμό και απήχηση. Μάταια, για παράδειγμα, η *Εφημερίς* προσπαθεί να τον υπερασπίσει υπενθυμίζοντας το αυτονόητο.

Κανείς δεν ήθελε να ακούσει, γιατί τα πάθη και τα συμφέροντα είχαν τις δικές τους προτεραιότητες. Το αυτονόητο, όταν εμφανίζεται αδιάσειστο, γίνεται ανεπιθύμητο:

«Αί εἰς δύο κατὰ σειρὰν φύλλα τῆς συναδέλφου Πρωΐας περιεχόμεναι πληροφορίαι περὶ τῶν σχέσεων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς τὸν κ. Ε. Ροῖδην δὲν εἶνε ἀκριβεῖς· καθ' ὅσον οὔτε ἀφορισμὸς ἀπηγγέλθη ποτὲ κατ' αὐτοῦ, οὔτε δύνανται κατὰ τοὺς νόμους τοῦ κράτους καὶ τὸ καταστατικὸν τῆς Συνόδου ν' ἀπαγγελθῆ τοιοῦτος καθ' ἕλληνας πολίτου ἄνευ προηγουμένης ἐκδόσεως βασιλικοῦ διατάγματος πρὸς τοῦτο. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ ν' ἀποδοκιμάσῃ τὸ βιβλίον δι' ἐγκυκλίου καὶ νὰ διορίσῃ ἐπιτροπὴν ἐκ θεολόγων προεδρευομένη ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου ἀρχιεπισκόπου Σύρου Λυκούργου, πρὸς ἀνεύρεσιν χωρίων ἐπιληψίμων καὶ δεκτικῶν δικαστικῆς καταδίωξεως. Μὴ ἀνευρεθέντων ὅμως τοιούτων κατὰ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἀλλὰ κατὰ μόνων τῶν παρεκτροπῶν τῶν ἐν τῇ Δύσει μάλιστα ἱερέων, ἡ ἀρξαμένη καταδίωξις ἔμεινεν ἄνευ ἀποτελέσματος. Μετὰ τὴν ἄρσιν τῆς παρανοήσεως ταύτης, προελθούσης ἐκ μόνης περισσεΐας ζήλου τοῦ σεβ. Ἁγίου Καρυστίας, ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ λειτουργοὶ αὐτῆς διετέλεσαν πάντοτε καὶ ἐπὶ ὅλην δεκατετραετίαν εἰς φιλικωτάτας σχέσεις πρὸς τὸν συγγραφέα, οὗ ὁ οἶκος ἀγιάζεται τακτικῶς πᾶσαν πρώτην τοῦ μηνὸς ὑπὸ ἱερέων τῆς ἐνορίας του.»^[14]

Ἡ δήλωση αὐτή, που φαίνεται σαν να ἔχει υπαγορευτεῖ ἀπὸ τὸν Ροῖδη, θέλει να βάλει τα πράγματα στη θέση τους. Ἡ Ἐκκλησία οὔτε τὸν ἴδιο ἀφόρισε οὔτε τὴν Πάπισσα, τὸ μόνον που ἔκανε ἦταν να ἀποκηρύξει τὸ βιβλίον. Μάλιστα ἡ ἀποκήρυξις εἶχε να κάνει με χωρία που ἀναφέρονταν στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ὄχι στὴν Ὀρθόδοξη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ καταδίωξις, τόσο τοῦ συγγραφέα ὅσο καὶ τοῦ βιβλίου, μνημονεύεται σε χαμηλοὺς τόνους, λόγω τῆς περιστάσεως (υποψηφιότητα Ροῖδη γιὰ τὴ θέση τοῦ Εφόρου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης), γιὰ να τονιστοῦν, με τρόπο κάθε ἄλλο παρά πειστικὸ, οἱ καλὲς τοῦ σχέσεως με τὴν Ἐκκλησία καὶ ἡ εὐλαβικὴ τήρησις τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων ἐκ μέρους τοῦ. Αὐτὸ ἐξηγεῖ πῶς ἡ «ἀποκήρυξις» ἐγίνε στὴν ἐφημερίδα «ἀποδοκιμασία».

Εἶδαμε ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ ἀφορισμένου, ὅπως διακινήθηκε κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, ἐπανέκαμψε με ἀφορμὴ τὸν θάνατό τοῦ. Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος που ἀνάγκασε τὸν Ἀνδρεάδη νὰ δηλώσει ὅτι οἱ περὶ ἀφορισμοῦ τοῦ συγγραφέα διαδόσεις καὶ δημοσιογραφικὲς κοινοποιήσεις ἦσαν ἀναληθεῖς. Τὸ ἴδιο συνέβη, ὅπως εἶδαμε, καὶ με τὸν Παράσχο που ἐπαναλαμβάνει τὸν Ἀνδρεάδη. Συνελόντι εἰπεῖν: ἕως τὴ στιγμὴ που γράφονται αὐτὲς οἱ γραμμὲς δὲν ὑπάρχει κανένα ἀξιόπιστο τεκμήριον που νὰ υποδεικνύει ὅτι ἀφορίστηκε ὁ Ροῖδης. Πρόκειται γιὰ ἀστικὸ μῦθο, παρόμοιο με ἐκεῖνον που διαδίδει ὅτι ἀφορίστηκε ὁ Νίκος Καζαντζάκης, γεγονός το ὁποῖο, ἐπίσης, δὲν συνέβη ποτέ.

Αὐτὸ βεβαιώνεται καὶ μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχὴ ἐρευνα που ἔκανα στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος^[15]. Ἀν ὄντως εἶχε ἀφοριστεῖ ὁ Ροῖδης καὶ εἶχε γίνει ἄρσις ἀφορισμοῦ, θα ἔπρεπε οἱ σχετικὲς πράξεις νὰ εἶχαν καταγραφεῖ στα Πρακτικὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Τὸ μόνον που ἐντόπισα ἦταν τρεῖς ἀναφορὲς τὸν Μάρτιο τοῦ 1866 γιὰ τὴ σύνταξις τῆς γνωστῆς ἐγκυκλίου, ἡ ὁποία βασιζόταν σε σχετικὴ γνωμάτευσις τριῶν Καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν,^[16] στους ὁποῖους προσέφυγε ἡ Ἰ. Σ. γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ἀπόφασί της. Ἡ εἰσήγησις ἕως σήμερα δὲν ἔχει κοινοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ Ροῖδη καὶ δὲν εἶμαι βέβαιος ὅτι γινώριζαν τὸ περιεχόμενό της, πέρα ἀπὸ τὴ βιβλιογραφικὴ ἀναφορὰ. Καὶ γιὰ τὴν ἄρσις διαπίστωσα ὅτι οὐδέποτε συνέβη (δὲν θα μπορούσε νὰ εἶχε συμβεῖ), ἀφοῦ ὁ Ροῖδης δὲν ἀφορίστηκε. Τὸ γεγονός ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τα Πρακτικὰ τῆς Ἰ. Σ. ὅπου καταγράφεται ὅτι ἡ Ἰ. Σ. δὲν συγκλήθηκε ἀπὸ τὴν 1 Ἰανουαρίου 1904 ἕως τις 8 Ἰανουαρίου 1904. Θυμίζω ὅτι ὁ Ροῖδης πέθανε στὶς 7 Ἰανουαρίου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ με τὸν Κώδικα Πρωτοκόλλου τῆς Ἰ. Σ.^[17] Κανένα στοιχεῖο δὲν ἐντοπίζεται στὶς συγκεκριμένους ἡμερομηνίες. Με τὰ υπάρχοντα τεκμήρια, οἱ φήμες γιὰ ἄρσις τοῦ ἀφορισμοῦ δὲν εὐσταθοῦν, ὅπως δὲν εὐσταθεῖ καὶ ἡ διαδεδομένη ἀντίληψις ὅτι ἀφορίστηκε ὁ συγγραφέας.

4.

Η Πάπισσα αντιμέτωπη με την Εκκλησία

Αν αποκλείσουμε τον αφορισμό του Ροΐδη, μήπως θα έπρεπε να δεχτούμε ότι αφορίστηκε η Πάπισσα Ιωάννα; Εδώ το ζήτημα φαίνεται να υποστηρίζεται έμμεσα από τα κείμενα: υπάρχει συγκεκριμένη Εγκύκλιος που εξέδωσε η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, στις 4 Απριλίου 1866, με την οποία καταδικάζεται το βιβλίο και ρίπτεται εις το πυρ το εξώτερον. Διαβάζουμε, αποσπώντας κάποια δείγματα:

«Περίληψις. Περί αποκηρύξεως βλασφήμου καὶ κακότηους βιβλίου. Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Πρὸς τοὺς κατὰ τὴν ἐπικράτειαν Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχας. Μυθιστόρημά τι ἐπιγραφόμενον «ἡ Πάπισσα Ἰωάννα» (...) ἡ Σύνοδος ἀπεκήρυξε τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μυθιστόρημα, καὶ παρέδωκεν αὐτὸ τῷ ἀναθέματι, ὡς ἀντιχριστιανικὸν καὶ κακότηες, καὶ κατήγγειλεν αὐτὸ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον, ὅπως ἐνεργηθῶσι κατ' αὐτοῦ καὶ τοῦ συγγραφέως τὰ παρὰ τοῦ νόμου ὀριζόμενα (...) ἡ Σύνοδος (...) ἐντέλλεται ὑμῖν ἵνα συμβουλευσῆτε καὶ νουθετήσῆτε ἐκκλησιαστικῶς τὸ ἐν τῇ ὑμετέρᾳ παροικίᾳ ποιμνιον, ὅπως οὐ μόνον ἀπέχῃσι τῆς ἀναγνώσεως τοῦ τοιούτου εἷς τε τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα ἐπιβλαβοῦς βιβλίου, ἀλλὰ ἀποστρέφωνται τοῦτο ὡς ἀποκύημα καὶ μiasματικὸν νόσημα, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῷ πυρὶ παραδίδωσιν, ὅπου ἂν αὐτὸ εὐρίσκωσιν, ἵνα μὴ ποτε αὐτοὶ εἰς πειρασμὸν ἐμπέσωσι καὶ ἔνοχοι τοῦ αἰωνίου πυρὸς γένωνται».
[18]

Εκ παραδόσεως ο αφορισμός (μικρός ή μεγάλος) έχει να κάνει με πρόσωπα και όχι με πράγματα ή αντικείμενα, χωρίς αυτό να αποκλείει την περίπτωση κατά την οποία, με αφορμή κάποιο έργο ή κάποια δράση, να αφορίζεται ο συγγραφέας ή ο δράστης. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει στην περίπτωση του Ροΐδη. Μολονότι η Εκκλησία καταδικάζει το βιβλίο και παρωθεί τους πιστούς στην καύση του, δεν αποβάλλει από το σώμα των πιστών της Ορθοδόξου Ανατολικής του Χριστού Εκκλησίας τον συγγραφέα. Επίσης η Εγκύκλιος περιέχει κάτι πρωτόγνωρο σε σχέση με την περί αφορισμού παράδοση: ζητά από την πολιτεία να παρέμβει, υπερβαίνοντας έτσι τα όρια του εκκλησιαστικού αφορισμού. Επιπλέον, η λέξη «αποκήρυξη» στον τίτλο της εγκυκλίου δεν μπορεί να ταυτιστεί με την έννοια του αυστηρού αφορισμού ή του αναθέματος.

Οι αποδέκτες όμως του κειμένου κράτησαν, ευλόγως, δύο σημαντικές φράσεις: με τη μία αποκηρύσσεται ως «αντιχριστιανικό και κακότηες» το βιβλίο και με την άλλη προειδοποιούνται οι πιστοί να μην το διαβάσουν για να μη γίνουν «ένοχοι του αιωνίου πυρός». Επομένως, μπορεί η εγκύκλιος να μην ανταποκρίνεται τυπικά σε έναν αφορισμό, επί της ουσίας όμως αναθεματίζει το βιβλίο και απειλεί τους αναγνώστες. Κατά λογική συνέπεια θεωρήθηκε ότι η Πάπισσα Ιωάννα αφορίστηκε.

Ακόμη λιγότερο μπορεί να θεωρηθεί αφορισμός, του συγγραφέα ή του βιβλίου, η εγκύκλιος που διένειμε στην επισκοπή του ο αφρίζων διώκτης του Ροΐδη, ο Καρυστίας Μακάριος. Ο εν λόγω κληρικόφρων, αφού περιλούσει την Πάπισσα με τα πιο αβυσσαλέα επίθετα, καταλήγει να απειλεί τους αναγνώστες με αναθεματισμό και, ακολουθώντας το τυπικό των αφορισμών, τους προειδοποιεί ότι, αν διαπράξουν το αδίκημα, ο μόνος τρόπος επιστροφής στο ποιμνιο των πιστών είναι η αποκήρυξη του σατανικού βιβλίου και η ειλικρινής, βαθιά μετάνοια. Προφανώς η απειλή αφορισμού δεν συνιστά αφορισμό, πράξη που απαιτεί απόφαση της Ι. Σ. και όχι ενός μόνον επισκόπου. Εντούτοις, η ταυτόχρονη εμφάνιση της εγκυκλίου της Ι. Σ., των δημοσιογραφικών εξαναστάσεων και του παρανοϊκού φανατισμού που τροφοδοτούσε την μανιακή αντίδραση του Μακαρίου Καρυστίας,

συνέθεσαν το πλέγμα της φαντασιακής αναγωγής που επέβαλε στην κοινή γνώμη την εικόνα του αφορισμένου Ροΐδη και της αφορισμένης Πάπισσας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΑΡΥΣΤΙΑΣ

Πρὸς τὸ φιλόχριστον καὶ χριστεπώνυμον τῆς αὐτοῦ ἐπισκοπῆς πλήρωμα.

Βλάβσημον καὶ λίαν κακὴθες βιβλίον ἢ μυθιστόρημα ἐξεδόθη κατ' αὐτὰς ἐν τῇ πρωτευούσῃ ταύτῃ, τῇ συνεργείᾳ τοῦ σατανᾶ, ὑπὸ τινος τῶν ὀργάνων αὐτοῦ Ε. Α. Ροΐδου, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα», τὸ ὁποῖον γέμει βλασφημιῶν καὶ εἰρωνικῶν ἐκφράσεων κατὰ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν πίστεως.

Ἐπειδὴ δὲ τὸ βλάβσημον καὶ μιαρὸν τοῦτο βιβλίον διενεμήθη οὐ μόνον ἐν τῇ πρωτευούσῃ ταύτῃ τοῦ βασιλείου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας, καὶ εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ εἰσέφρυσεν ἀντίτυπὸν τι καὶ εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπισκοπὴν, καθῆκον ἱερὸν ἐκπληροῦντες, καὶ θέλοντες νὰ προφυλάξωμεν ὑμᾶς, κατὰ τὸ ἱερὸν χρέος μας, ἐκ πάσης βλάβης καὶ διαφθορᾶς ψυχικῶς τε καὶ σωματικῶς, δυναμένης νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ, προτρέπομεν, νουθετοῦμεν, καὶ συμβουλεύομεν ὑμᾶς ἀρχιερατικῶς τε καὶ πατρικῶς, ὅπως ἀπόσχητε ὀλοτελῶς ὑμεῖς τε καὶ τὰ τέκνα ὑμῶν ἐκ τῆς λοιμώδους καὶ φθοροποιοῦ ἀναγνώσεως τοῦ μιαροῦ καὶ ἐπαράτου τούτου βιβλίου, οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ νὰ καταστρέψῃτε αὐτὸ εὐθὺς ἐν πυρὶ, ὅπου καὶ ἂν τυχὸν εὔρητε περιπεσὸν τὸ βιβλίον τοῦτο μὴ ἐπιτρέποντες ἀποτηρεῖσθαι καὶ ἐμφιλοχωρεῖν ἐν τῇ οἰκίᾳ ὑμῶν τὴν ἰοβόλον ταύτην ἔχιδναν, ἣτις δύναται καὶ ὑμᾶς καὶ τὰ τέκνα ὑμῶν θανατηφόρως νὰ δηλητηριάσῃ· ἂν δέ, ὅπερ ὁ μὴ γένοιτο! ἀπειθῶν τις ἐξ ὑμῶν τῶν πνευματικῶν ἡμῶν τέκνων εἰς ταύτας τὰς πνευματικὰς ἡμῶν συμβουλάς καὶ νουθεσίας, καὶ εἰς οὐδὲν λογιζόμενος ταύτας ἤθελε διακατέχειν καὶ ἀποτηρεῖν αὐτὸ εἰς βλάβην ἑαυτοῦ τε καὶ ἄλλων, τὸν τοιοῦτον ὡς τέκνον ἀπειθὲς καὶ δυσήνιον μὴ δεχόμενον τὰς σωτηρίους ὑπὲρ αὐτοῦ τῆς Ἐκκλησίας συμβουλάς, ἔχομεν, ἐν ἀγίῳ Πνεύματι, ἀφωρισμένον καὶ ἀσυγχώρητον, ἕως οὔ μεταμεληθεὶς τὸ μὲν ἐπάρατον αὐτὸ βιβλίον καταστρέψῃ, τὸ δὲ ἐμπεριεχόμενον αὐτοῦ ἀποπτύσει καὶ ἀναθεματίσει, τεύξεται τότε τῆς δεούσης συγχωρήσεως καὶ τοῦ θείου ἐλέους.

Ἐν Ἀθήναις, τὴν 22 Μαρτίου 1866

*Ὁ ἐν Χριστῷ εὐχέτης ὑμῶν
† ΚΑΡΥΣΤΙΑΣ ΜΑΚΑΡΙΟΣ»^[19].*

Οι συμπεριφορές αυτές, καθώς και η γενικότερη αναταραχή, πρέπει να έφεραν σε δύσκολη θέση τον Ροΐδη και να τον πίεσαν ψυχικά, ωστόσο έγιναν η αφορμή να γραφούν δύο εξαιρετικά κείμενα: το «Ολίγαι λέξεις εις απάντησιν της υπ' αρ. 5688 εγκυκλίου της Ιεράς Συνόδου κατὰ της Παπίσης Ἰωάννας» και το «Ἡ Πάπισσα και η Ηθική. Επιστολαί ενός Αγρινιώτου». Πρόκειται για κείμενα κορυφαία της κριτικής σκέψης στην Ελλάδα. Σε αυτά ο Ροΐδης δεν αναφέρεται μόνο σε «απαγορεύσεις, αποκηρύξεις, καταμηνύσεις, εγκυκλίους», αλλά και στο «αφορισμένο» βιβλίο και γενικά σε «αφορισμούς»:

«Βιβλίον, τὸ ὁποῖον (...) ἐκηρύξατε γέμον πάσης κακοδοξίας καὶ ἀσεβείας, τὸν συγγραφέα αὐτοῦ ὄργανον τοῦ Σατανᾶ, ἔχιδναν καὶ κακοῦργον καὶ τοὺς ἀναγνώστας ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀφωρισμένους. Τοῦτο δὲ πράττων οὐ μόνον ἑμαυτὸν προτίθεμαι νὰ δικαιολογήσω, ἀλλὰ καὶ τὴν συνείδησιν νὰ καθησυχάσω πολλῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, οἵτινες ὑποπεσόντες εἰς τὴν αὐτὴν παράβασιν ἐκ περιεργείας, νομίζουσιν ἑαυτοὺς καὶ πράγματι ἀφωρισμένους».^[20]

«Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα ἢ προωρισμένη, ὡς πάντα τὰ ἐν Ἑλλάδι ἐκδιδόμενα βιβλία, ν' ἀναγνωσθῇ ὑπὸ εὐαρίθμων τινῶν λογίων, ἀναγνώσθη χάρις εἰς τοὺς ἀφορισμοὺς ἐν ταῖς λέσχαις, τοῖς καφφενείοις καὶ τοῖς παντοπωλείοις καὶ ἐνίοτε μεγαλοφώνως, ἵνα ἀκούωσι καὶ οἱ μὴ ἐξεύροντες ν' ἀναγινώσκωσιν (...). Τοιαῦτα εἶναι

σήμερον τ' ἀποτελέσματα τῶν ἱερατικῶν ἀπαγορεύσεων· τὸ δὲ σωτήριο ἐτος 1866 εἶναι εἴπερ τι καὶ ἄλλο ἀκατάλληλον δι' ἀφορισμούς καὶ καταδιώξεις συγγραφέων».[21]

Πρέπει να σημειωθεί ότι στην εγκύκλιο της Ι. Σ. δεν υπάρχει το «ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀφωρισμένοι». Πρόκειται για φράση στην εγκύκλιο του Μακαρίου, την οποία ο Ροΐδης παρατοποθετεί. Το περιεργό είναι ότι την επαναφέρει η *Πρωΐα* το 1880 με τον ίδιο τρόπο. Όπως και αν έχει το ζήτημα, ο συγγραφέας και το βιβλίο αντιμετωπίστηκαν υπό τη διαδεδομένη αντίληψη ότι είχαν αφοριστεί. Ωστόσο, μολονότι το βιβλίο καταδικάζεται με τους πιο επαχθείς όρους, δεν έχουμε καμιά μαρτυρία ότι κάηκε κάπου από κάποιους στην Ελλάδα ούτε ότι, τελικά, απαγορεύτηκε η κυκλοφορία του με δικαστική απόφαση.

Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι για ένα χρονικό διάστημα έγινε κατάσχεση αντιτύπων με απόφαση του Εισαγγελέα. Έως την ανατροπή αυτών των δεδομένων περιοριζόμαστε στη διαπίστωση ότι δεν υπάρχει αφορισμένος Ροΐδης ούτε αφορισμένοι πιστοί, υπάρχει μόνο «αφορισμένη» (με τη χαλαρή έννοια) *Πάπισσα Ιωάννα*. Τα δεδομένα αυτά, όπως είδαμε, παίρνουν άλλες διαστάσεις, άλλο περιεχόμενο και άλλο όνομα όταν εισδύουν στον κοινωνικό χώρο, όπου προσλαμβάνονται, διογκώνονται και μυθολογούνται ανάλογα με τις συνθήκες της εποχής. Αν συνυπολογίσουμε το εύρος, την ένταση και τη διάρκεια των αντιδράσεων δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι η *Πάπισσα Ιωάννα* υπήρξε ένα βιβλίο «αφορισμένο» εν τοις πράγμασι και ο Ροΐδης ένας συγγραφέας «αφορισμένος» εξ ακοής.

5.

Ο Ροΐδης αντιμέτωπος με την Εκκλησία και την Πολιτεία

Ο Ροΐδης στάθηκε μαχητικός απέναντι στην Εκκλησία, συνεχίζοντας, με άλλον τρόπο τώρα, την κριτική του για τη μισαλλοδοξία και τον σκοταδισμό της. Υπερασπιζόμενος την *Πάπισσα Ιωάννα* βρήκε μια καλή αφορμή να πει όσα δεν μπορούσε να πει στο μυθιστόρημα (και όχι μόνο για την Εκκλησία). Η ταλαιπωρία του όμως δεν σταμάτησε στην αντίκρουση των εκκλησιαστικών αποκηρύξεων, συνεχίστηκε με τις διώξεις που υπέστη από την ελληνική δικαιοσύνη. Στην αρχή δείχνει να πιστεύει ότι η δικαιοσύνη θα αγνοήσει την Εκκλησία, αλλά, όπως ξέρουμε, κάτι τέτοιο δεν συνέβη: «Ὁ κ. εἰσαγγελεὺς οὐδ' ἀπάντησιν ἔδωκεν, οἱ δικασταὶ ἀπεκρίθησαν γελῶντες ὅτι ἀφοῦ τὸ βιβλίον εἶναι ἀφωρισμένον, δὲν δύνανται νὰ τὸ ἀναγνώσωσιν ἵνα τὸ δικάσωσιν»[22].

Πολύ σύντομα βρέθηκε αντιμέτωπος με τον Γολγοθά των δικαστηρίων, κατηγορούμενος για διαφθορά των ηθών και για προσβολή της θρησκείας. Ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση της *Πάπισσας*, και αφού έχει καταδικαστεί, υποβάλλει στον Άρειο Πάγο αναίρεση του βουλεύματος των εφετών[23]. Πάλι όμως η αναίρεσή του απορρίπτεται[24]. Η σχετική απόφαση του Αρείου Πάγου αποτελεί μνημείο κακοδικίας και προκατάληψης[25]. Η συνέχεια δεν είναι γνωστή, μπορούμε όμως να εικάσουμε, με σχετική βεβαιότητα, ότι δεν φυλακίστηκε, αλλά και ότι ποτέ δεν αθώωθηκε οριστικά. Το βιβλίο πρέπει να ταλαιπωρήθηκε περισσότερο (αφού εμφανίστηκαν κλεψίτυπες εκδόσεις, λόγω ακριβώς της δικαστικής καταδίκης), στο τέλος όμως δεν απαγορεύτηκε.

Αν αφήσουμε κατά μέρος τις υπερβολές που εμφιλοχώρησαν στη φιλολογία περί του αφορισμού, έχουμε στα χέρια μας κάτι πολύ συγκεκριμένο και τεκμηριωμένο: την καταδίωξη του Ροΐδη από την Εκκλησία και την Πολιτεία. Για το ζήτημα αυτό δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Τα κείμενα το αποδεικνύουν. Η Εκκλησία όντως τον πολέμησε με πάθος, έχοντας για πολιορκητικό κριό τον Επίσκοπο

Καρυστίας Μακάριο, και η Πολιτεία τον εκδικήθηκε ανελέητα, με Πρωτοδικεία, Εφετεία και Αρείους Πάγους, χωρίς όμως να τον φυλακίσει ή να απαγορεύσει το βιβλίο του, παρά την οριστική και αμετάκλητη καταδίκη του από την Ελληνική Δικαιοσύνη. Ο ίδιος μπορεί να διασύρθηκε, και από τις δύο, για μεγάλο χρονικό διάστημα, στο τέλος όμως δικαιώθηκε, γιατί η Πάπισσα συνέχισε να είναι το πιο ευπώλητο μυθιστόρημα καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Βέβαια, αυτή είναι μια εξωτερική περιγραφή πεπραγμένων του παρελθόντος, η οποία ασφαλώς δεν μπορεί να προσμετρήσει τις συνέπειες αυτών των διώξεων στον άνθρωπο Ροΐδη, στον τριαντάχρονο που έπρεπε να αντιμετωπίσει μια τέτοια ακύρωση και εξουδένωση της προσωπικότητάς του σε μια πικρόχολη και συντηρητική κοινωνία. Αξίζει εδώ να παραθέσουμε ένα απόσπασμα από την αφήγηση του υπηρέτη του Ροΐδη, όπως την αποδίδει ο Κώστας Ουράνης το 1920:

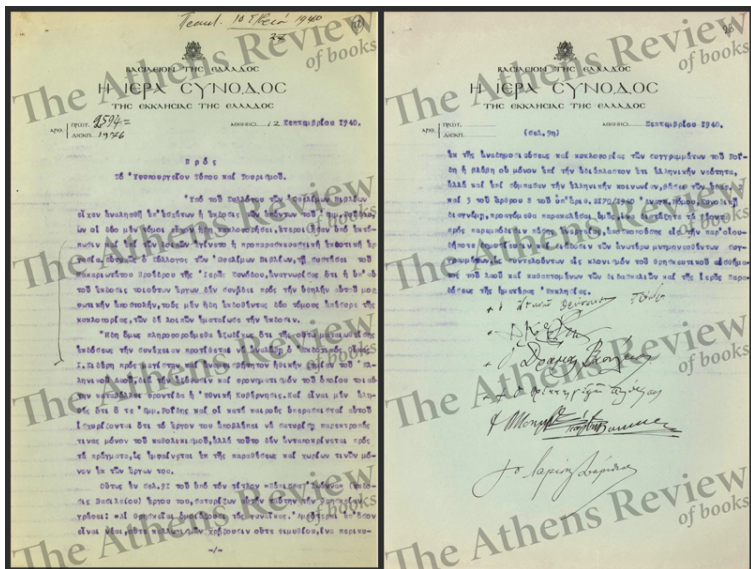
«Έχασε όλην του την δημοτικότητα με την έκδοσιν τής “Παπίσσης Ίωάννας”. Η έκκλησία, ως γνωστόν, τον άφωρισε διὰ τὸ βιβλίον του αὐτὸ καὶ ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς ὅταν τὸν ἔβλεπε εἰς τὸν δρόμον τὸν ἐγιουχάζε καὶ ἐζήτει νὰ τὸν κακοποιήσῃ. Ὁ γερο-Καρατζᾶς μοῦ ἔλεγε ὅτι τότε τὸν συνόδευε πάντα εἰς τοὺς δρόμους, ὡπλισμένος, καὶ τοῦ ἐχρησίμευε ὡς σωματοφύλακας. Συγχρόνως μὲ τὸν ἀφορισμὸν ἐγένετο καὶ κατάσχεσις τῶν ἀντιτύπων τῆς “Παπίσσης Ίωάννας”. Εὐφυῆς ὁμως Χιώτης ὁ Καρατζᾶς εἶχε κατορθώσει νὰ σώσῃ ἀπὸ τὴν ἀστυνομικὴν ἔρευναν ποὺ ἐγίνε εἰς τὸ σπῆτι τοῦ Ροΐδη χίλια περίπου ἀντίτυπα, τὰ ὁποῖα τὰ εἶχε κρύψει μέσα εἰς σωρὸν καρβούνων. Τὰ ἀντίτυπα αὐτὰ ὁ Καρατζᾶς ἠδυνήθη νὰ τὰ στείλῃ, λίγα-λίγα, εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ νὰ πωλήσῃ μέρος αὐτῶν κρυφὰ εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπου ἡ τιμὴ τοῦ βιβλίου ἀπὸ 5 δραχμὰς ἔφθασε μετὰ τὸν ἀφορισμὸν τὰς εἴκοσι.»^[26].

6.

Ξεκαθαρίσματα

Ως τελευταίο, και μάλλον πλεονάζον, ερώτημα, απομένει το εξής: τελικά ο Ροΐδης ήταν ένας καλός χριστιανός, που σεβόταν κατά βάθος τη θρησκεία, εκτιμούσε την εκκλησία και το μόνο που θέλησε, παρακάνοντάς το ολίγον, ήταν να στηλιτεύσει ορισμένα κακώς κείμενα, αφηγούμενος, λογοτεχνική αδεία, έναν ξεχασμένο θρύλο, όπως σκοπίμως υποστηρίζει ο Ανδρεάδης;^[27] Το ακριβώς αντίθετο. Όλα τα στοιχεία, και όλες οι συνάδουσες ιστορικές μαρτυρίες, επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι:

α) Ο Ροΐδης δεν υπήρξε θρησκευόμενος, ως τέκνο μάλιστα του Διαφωτισμού είχε εμφανώς αρνητική στάση απέναντι στη θρησκεία εν γένει.



‘Η πρώτη και ἡ τελευταία σελίδα τοῦ ἐγγράφου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς τὸ Ὑφυπουργεῖον Τύπου καὶ Τουρισμοῦ, 12 Σεπτεμβρίου 1940. Πληροφορεῖ τὸν ὑφυπουργὸ ὅτι ὁ Σύλλογος τῶν Ὠφελίμων Βιβλίων κατόπιν συστάσεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἀπέσυρε τοὺς δύο τόμους ποὺ εἶχε ἐκδώσει, καὶ ἀξιώνει νὰ διατάξῃ τὴν παρεμπόδιση τῆς ἔκδοσης τῶν Ἀπάντων τοῦ Ροΐδη ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Σιδέρη. Τὸ ἐγγράφο αὐτὸ διανθίζεται μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἀνυπόγραφη ἔκθεση ποὺ συνέταξε κάποιος γνώστης τοῦ ἔργου τοῦ Ροΐδη κατ’ ἀνάθεσιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

β) Για τους προτεστάντες δεν λέει πολλά (πιθανώς να τους συμπαθούσε κιόλας λόγω νοοτροπίας), αναμφίβολα όμως ήταν εναντίον των καθολικών και των ορθοδόξων, όχι τόσο των πιστών, όσο των εκκλησιαστικών Αρχών τους.

γ) Μπορεί η θεματική της *Πάπισσας* να στόχευε την Καθολική Εκκλησία, επί της ουσίας όμως στρεφόταν εναντίον της θρησκείας γενικά, αφήνοντας σαφή και αιχμηρά σχόλια για την Ορθόδοξη Εκκλησία.

δ) Είναι αυτονόητο ότι, η τεχνική της ειρωνικά επαμφοτερίζουσας γραφής, υιοθετείται από τον Ροϊδη σκόπιμα, γιατί του δίνει τη δυνατότητα να διαχειρίζεται την ερμηνεία του κειμένου έναντι των διωκτών του.

Πέραν τούτων ο βίος και το έργο του μπορεί να μην φανερώνουν τον φανατικό άθρησκο, παρέχουν όμως επαρκή τεκμήρια για το χάσμα που τον χωρίζει από τη θρησκεία και, κυρίως από την εκκλησία. Αναγκάστηκε ενίοτε να συμβιβαστεί; Προφανώς. Όταν επρόκειτο για την επιβίωσή του. Τότε, το αίσθημα της αυτοσυντήρησης, τον ανάγκασε να κατανοήσει ότι δεν έπρεπε να υποτιμά το μέγεθος του κακού που μπορούσαν να προκαλέσουν οι διώκτες του. Αφήνοντας κατά μέρος τις αποκρύψεις και τις υπεκφυγές του όταν αντιλαμβανόταν ότι κινδύνευε, θα μπορούσαμε να τον θεωρήσουμε: άθρησκο, αντικληρικαλιστή, σκεπτικιστή, είρωνα, σαρκαστή, κυνικό, ορθολογιστή, ανορθόδοξο, αριστοφανικό, πεσιμιστή και άλλα πολλά στην κλίμακα των αντιθέσεων του με την πολιτεία και την εκκλησία.

Αν προεκτείνουμε αυτές τις ιδιότητες στο περίφημο ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας, όπως επιχειρούσε να τη συγκροτήσει εκείνη την εποχή η νεότευκτη ελληνική κοινωνία, και συνυπολογίσουμε ότι ο Ροϊδης δεν υπήρξε αρχαιόπληκτος, βυζαντινόπληκτος, λαογραφικός, ουτοπιστής, ουσιοκράτης, και ότι δεν συμμετείχε στη ρητορική και αισθητική του λαϊκίζοντος εθνικισμού, δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει ότι υπήρξε (τότε αλλά και στη συνέχεια) ρημαγμένος και μονόχνοτος λύκος της στέπας απέναντι στην καθεστωτική συλλογικότητα των νοσταλγών και ιδαλγών της ελληνικότητας. Δεν είναι παράξενο, επίσης, ότι με τα μέτρα των αυστηρά ορθοφρονούντων πατριωτών, ο Ροϊδης δεν μπορεί να θεωρηθεί «κανονικός» Έλληνας, και δεν μπορεί γιατί είναι άθρησκος και ευρωπαϊκόπληκτος. Ακόμη χειρότερα: χλευάζει την ορθοδοξία και περιφρονεί τον λαό.

Και όμως: ο Ροϊδης είναι βαθύτατα Έλληνας με έναν ξεχωριστό τρόπο. Σε διαρκή αντιδικία με τον εαυτό του και σε μόνιμη αγωνία για την τύχη της χώρας του, δηλαδή με τον πιο κριτικό και δημιουργικό τρόπο. Με έναν τρόπο ωστόσο που ενοχλεί, αν δεν εξοργίζει. Μπορεί λοιπόν τυπικά να μην αφορίστηκε, στην πραγματικότητα όμως έζησε στον τόπο του σαν αφορισμένος υπό παρακολούθηση^[28].

7.

Η Πάπισσα έως το 1940

Από το 1866 και μετά η *Πάπισσα* θα συνεχίσει, έως το τέλος του αιώνα, να είναι ένα από τα πιο δημοφιλή και πολυδιαβασμένα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η οργιώδης δημοσιότητα που περιέβαλε την παρθενική της εμφάνιση, ιδιαίτερα μετά την καταδίκη της από την Εκκλησία ως «αμαρτωλού» και «επικίνδυνου» έργου, παρακίνησε ακόμη και τους απρόθυμους αναγνώστες, όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο Ροϊδης^[29], να δοκιμάσουν τον «απαγορευμένο καρπό». Εκτός από τις έγκυρες ανατυπώσεις και, κυρίως, την επανέκδοση του 1882 που επιμελήθηκε ο ίδιος ο Ροϊδης, ασκώντας ελαφρώς την αυτολογοκρισία, κυκλοφόρησαν και πολλές κλεψίτυπες εκδόσεις στις οποίες, ανάλογα με

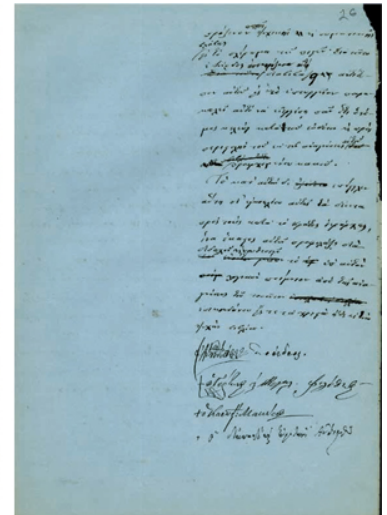
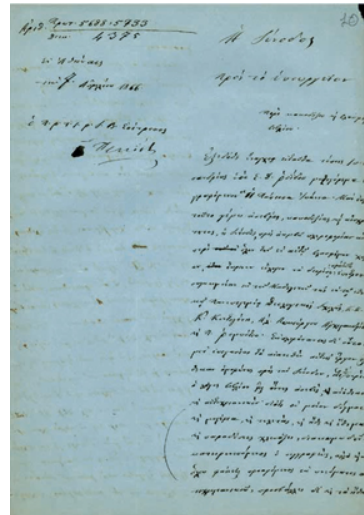
την περίπτωση, γίνονται περικοπές του κειμένου ή εξοβελίζονται η «Εισαγωγή» και οι «Σημειώσεις». Οι παρεμβάσεις αποσκοπούσαν συνήθως στην απλοποίηση της *Πάπισσας*, αφαιρώντας το λόγιο φορτίο της, το οποίο θεωρούσαν δύσκολο για το ευρύ κοινό, και στη μετρίαση της κριτικής της οξύτητας, με την απάλειψη τολμηρών σκηνών και υπερβολικά δηλητηριωδών σχολίων για την Εκκλησία.

Με τον σάλο που προκάλεσε άμεσα το βιβλίο, με τις οξύτατες αντιδράσεις της Εκκλησίας, με τις πολλές κριτικές (περισσότερο αρνητικές και λιγότερο θετικές), με την αστραπιαία διάδοση φημών για τον συγγραφέα και το έργο, δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί η *Πάπισσα* υπήρξε τόσο μεγάλη εκδοτική επιτυχία. Τίποτε δεν απέτρεψε τους αναγνώστες, ευσεβείς και μη, από την ανάγνωσή της. Ούτε τα εκκλησιαστικά επιτίμια, ούτε οι φοβέρες και οι κατάρες των φανατικών, ούτε οι δικαστικές αποφάσεις.

Ο Ροΐδης βρέθηκε μέσα στη δίνη σχεδόν μια δεκαετία, από το 1866 έως το 1876. Είναι μια δεκαετία από τις λιγότερο παραγωγικές του. Προφανώς η αφαίμαξη χρόνου και διάθεσης από την περιπέτεια της *Πάπισσας* ήταν τεράστια. Στη συνέχεια βέβαια ανέκαμψε και ανέπτυξε πολύπλευρες συγγραφικές δεξιότητες. Έως το τέλος του αιώνα είχε ευρύτατα αναγνωριστεί ως ένας ιδιόρρυθμος αλλά υψηλού επιπέδου κριτικός και λόγιος. Παρά το πέρασμα του χρόνου όμως δεν έπαψε ποτέ να τον ακολουθεί η *Πάπισσα*. Γιατί το «νεανικό αμάρτημά» του ήταν πάντα στη επικαιρότητα για διάφορους (όχι πάντα λογοτεχνικούς) λόγους.

Κατά συνέπεια, ο πράξας το αμάρτημα, έπρεπε να ανταποκριθεί στις πιέσεις της δημοσιότητας. Μεγαλώνοντας είναι φυσικό να τον ενοχλούσε η επικέντρωση του ενδιαφέροντος στην *Πάπισσα*, αφού τον περιόριζε ως συγγραφέα, σαν μην είχε άλλο σημαντικό έργο να επιδείξει. Και ενώ συνέχιζε να φροντίζει το «νεανίευσμά» του και να ενδιαφέρεται για τη μετάφρασή του, φρόντιζε ταυτόχρονα να παίρνει τις απαραίτητες αποστάσεις, ώστε να μην φανεί άκαιρη η ματαιοδοξία του. Αυτή η μορφή ταπεινότητας είναι γνωστή και αναφέρεται σε υπερήφανους ανθρώπους που μεταχειρίζονται αυστηρά τον εαυτό τους και το έργο τους, καταφεύγοντας συχνά στον αυτοσαρκασμό. Είναι μια επίδειξη ανωτερότητας απέναντι σε όσους θέλουν να του επιτεθούν ή να τον μειώσουν. Στην πραγματικότητα ο Ροΐδης ποτέ δεν αποκήρυξε την *Πάπισσα* ούτε μετάνιωσε που την έγραψε. Αντίθετα, έως το τέλος, φρόντισε με επιμέλεια για την τύχη της.

Η συνέχεια στον 20ό αιώνα, παρά τις συγκυριακές διακυμάνσεις στις προτιμήσεις του αναγνωστικού κοινού και παρά την εξασθένηση του σάλου, θα είναι παρόμοια. Η *Πάπισσα* δεν εξαφανίστηκε από τα δημοφιλή αναγνώσματα. Ξεπέρασε σε αντοχή και τον ίδιο τον δημιουργό της. Πρέπει να θυμίσουμε ότι ο Ροΐδης, χωρίς να εκλείψει εντελώς από το προσκήνιο της ελληνικής λογοτεχνίας, δοκίμασε περιόδους υποβάθμισης ακόμη και μερικής αφάνειας.



‘Η πρώτη και η τελευταία σελίδα του έγγραφου της Ίερᾶς Συνόδου Πρὸς τὸ ὑπουργεῖον, «Περὶ κακοδόξου καὶ βλασφήμου βιβλίου», τὴν 7 Ἀπριλίου 1866. Σ’ αὐτὸ περιλαμβάνεται κατὰ λέξη ὁλόκληρη ἡ γνωμάτευση τῶν τριῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς. Ἡ Σύνοδος ὁμως δὲν ἀρκεῖται στὴν κινητοποίηση τῶν ἱεραρχῶν νὰ προφυλάξουν τὸ «λογικὸν ποιμνιον» ἀπὸ τὸ ἐπικίνδυνον βιβλίο, ἀλλὰ «ἀποκηρύξασα αὐτὸ διαβιβάζει ἀντίτυπον αὐτοῦ εἰς τὸ ὑπουργεῖον, παρακαλεῖ αὐτὸ νὰ ἐνεργήσῃ πᾶν ὅ,τι ὁ νόμος κελεύει κατὰ τοῦ ἐκδότου ...».

Αναμφίβολα η γενιά του Παλαμά (και, κατά κύριο λόγο, ο ίδιος ο Παλαμάς) αναγνώρισαν την αξία του και τη σημαντική συμβολή του στην τροπή της ελληνικής λογοτεχνίας προς τη δημοτική γλώσσα, από την άλλη μεριά όμως το αισθητικό τους πρόγραμμα ήταν τελείως διαφορετικό από εκείνο του Ροΐδη. Άλλωστε οι καιροί είχαν αλλάξει και η νέα γενιά αναγνώριζε τις οφειλές της αλλά διεκδικούσε τον χώρο της λογοτεχνίας (και όχι μόνο) για τον εαυτό της. Στην περίπτωση του Ροΐδη δεν βοηθούσε και η καθαρεύουσά του, εντελώς ανοίκεια στη νεοφώτιστη ορμή του δημοτικισμού στις αρχές του 20ού αιώνα. Τη στιγμή που η *Πάπισσα* συνέχιζε τη διαδρομή της στο ευρύ κοινό, ο Ροΐδης είχε πλέον οριστικά περάσει στον ακίνδυνο χώρο των τιμημένων προγόνων.

Τα πράγματα δυσκόλεψαν περισσότερο με τη γενιά που ακολούθησε, τη γενιά του '30. Εκεί η απουσία είναι περισσότερο αισθητή. Το θέμα δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ εν εκτάσει, μπορεί ωστόσο να επισημανθεί ότι γλωσσικά, αισθητικά και ιδεολογικά η γενιά αυτή δεν ήταν απλώς μακριά από τον Ροΐδη, στην πραγματικότητα ήταν απέναντί του. Για πολλούς λόγους, αλλά πρωτίστως για έναν: ο Ροΐδης ήταν μια ρήξη, μια ανωμαλία, ενώ η γενιά αναζητούσε ένα δικό της πέρασμα, μια γέφυρα προς την κανονικότητα. Αλλά και οι περιστάσεις ήταν δύσκολες για το έργο του Ροΐδη, αφού η ακμή της γενιάς αυτής συνέπεσε με τη δικτατορία Μεταξά (1936-1941).

Ήταν μια περίοδος κατά την οποία πολλοί λογοτέχνες, λόγιοι και επιστήμονες έδειξαν ανοχή ή συμπάθεια ή συνεργάστηκαν με το καθεστώς, δημιουργώντας ένα πλαίσιο αναφοράς κάθε άλλο παρά ευνοϊκό για τον Ροΐδη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γρηγορίου Ξενόπουλου, ο οποίος στο παρελθόν (1891, 1904) είχε γράψει δύο εξαιρετικά κείμενα γι' αυτόν, τώρα όμως (1941) ως γηραιός ακαδημαϊκός καταδικάζει έντονα την *Πάπισσα* και συμφωνεί με την απόφαση του μεταξικού καθεστώτος που είχε απαγορεύσει λίγα χρόνια πριν την έκδοση του έργου από τον Σύλλογο Ωφελίμων Βιβλίων^[30]. Παρομοίως αντιτίθεται και η Εκκλησία της Ελλάδος στη σχεδιαζόμενη έκδοση απάντων των έργων του Ροΐδη στο τέλος της δεκαετίας του '30.

Στο Ιστορικό Αρχείο της Ιεράς Συνόδου εντόπισα έγγραφο της Εκκλησίας της Ελλάδος προς το Υφυπουργείο Τύπου και Τουρισμού (Υφυπουργός Θεολόγος Νικολούδης, προϊστάμενος [παρεμπιπτόντως] του Γιώργου Σεφέρη εκείνη την εποχή), με το οποίο ζητά να σταματήσει η έκδοση. Θεωρεί μάλιστα ότι τα κείμενα του Ροΐδη δεν είναι μόνο θρησκευτικώς αλλά και εθνικώς επιβλαβή. Η απάντηση είναι αρνητική, αλλά δίνεται η διαβεβαίωση ότι «ανεπισήμως» θα καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για να αποτραπεί το κακό. Η Εκκλησία στη δική της απάντηση συμβιβάζεται δυσφορώντας.^[31] Τελικά η έκδοση ολοκληρώθηκε, αλλά χωρίς την *Πάπισσα*. Είναι φανερό ότι η αδιαφορία (αν όχι η εχθρότητα) της γενιάς του '30 προς τον Ροΐδη συμπίπτει με τον υπερσυντηρητισμό Πολιτείας και Εκκλησίας. Το μίγμα εκφράζει την πιο αντιροϊδική περίοδο κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Παρά την πάροδο του χρόνου ο Ροΐδης θεωρείται ακόμη επικίνδυνος. Πρωτίστως γιατί είχε γράψει την *Πάπισσα*. Το καθεστώς τον υποψιάζεται, η Εκκλησία τον απεχθάνεται, η γενιά του '30 τον περιφρονεί ή τον απωθεί. Θα περάσουν αρκετά χρόνια, από το 1940 έως τη δεκαετία του 1970, για να ανέβουν οι μετοχές του Ροΐδη και μαζί του να αποκατασταθεί η τιμή της *Πάπισσας*. Τα πράγματα εξακολουθούν να είναι έτσι έως σήμερα, όπως εξακολουθεί να παραμένει διακριτό το στίγμα του αφορισμού, όσο και αν έχει ξεθωριάσει η ακτινοβολία του.

[1] Προσπάθησα να υποστηρίξω αυτόν τον Ροΐδη πολλές φορές. Θεωρώ ότι η πιο σημαντική είναι η τελευταία: *Η ανάγνωση του Ροΐδη. Ο συγγραφέας ως εξαίρεση*, Gutenberg, Αθήνα 2022.

[2] «*Η Εθνική Βιβλιοθήκη εν ἔτει 1880*», ἐκ τοῦ Βιβλιοπωλείου Ἀνδρέου Κορομηλά, Ἐν Ἀθήναις 1880. Βλ. σχολιασμένη ἔκδοσή της στο τεύχος 138 της *ARB* (Απρ. 2022). Πρόκειται για ἓνα ἀπὸ τα πιο υποτιμημένα κείμενα του Ροΐδη. Με ἀφορμὴ τα αἰσχητῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης κρίνει αυστηρὰ διαδεδομένες κοινωνικὲς συμπεριφορὲς που εκμεταλλεύονταν τὴν ανοχὴ τῶν ἰθυσόντων. Σε ὅλη τὴν μακρὰ ἱστορία της Εθνικῆς Βιβλιοθήκης εἶναι ὁ πρῶτος καὶ ὁ τελευταῖος διευθυντῆς της που τόλμησε νὰ μιλήσει με τέτοια παρρησία. Ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸ βιβλίον δὲν υπῆρξε μόνο θεωρητικὴ. Ἀπέδειξε στὴν πράξη ὅτι ἦταν ἐνήμερος γιὰ τις ἐξελίξεις της βιβλιοθηκονομίας στὴν Ευρώπη (βλ. υποσημ. 8). Τὴ γνώση αὐτὴ τὴ χρησιμοποίησε, σε συνδυασμὸ με τὴν ἀρνήση νὰ υποκύψει σε κάθε εἶδος πίεσης, γιὰ νὰ βελτιώσει τὴν κατάσταση στὴν Εθνικὴ Βιβλιοθήκη. Βλ. καὶ τὸ κείμενό μου «*Ὁ Ροΐδης, ἡ βιβλιοθήκη, τὰ βιβλία (Σχόλιο στὸ ἐπεισόδιο τῆς “Εθνικῆς Βιβλιοθήκης”)*», *The Athens Review of Books*, τχ. 119 (Ἰούλιος 2020): 32-37 (αναδημοσιεύεται στο: *Η ανάγνωση του Ροΐδη*, ὁ.π., σ. 82-119).

[3] Βλ. ἐνδεικτικὰ τις ἀλληλοσυγκρουόμενες δηλώσεις του Ξενόπουλου μέσα στο ἴδιο κείμενο, ὅπου ἀφορίζονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ βιβλίον, καὶ οἱ ἀναγνώστες: α) «*Ἡ Ἱερά Σύνοδος (...) ἀφώρισε τὸ βιβλίον, ἐγείρασα οὕτω πολὺν πάταγον περὶ αὐτό*», (σ. 32) καὶ β) «*[ἀπάντησε] εἰς τὴν ἐγκύκλιον τῆς Ἱ. Συνόδου, δι’ ἧς ἀπεκηρύττετο τὸ βιβλίον, ἀφοριζομένου τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν ἀναγνωστῶν*», (σ. 33), Γρηγόριος Ξενόπουλος, «*Ἐμμανουὴλ Ροΐδης*», *Ποικίλη Στοά* (1891): 24-47, [αναδημοσιεύεται καὶ στο: Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Ἐπιλογὴ κριτικῶν κειμένων* (ἐπιμ. Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη), Βλάσσης, Αθήνα 2002, σ. 102-123].

[4] Ἰωακεῖμ Βαλαβάνης (1858-1921), «*Ἐμμανουὴλ Ροΐδης*», *Ἡμερολόγιον τῶν Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων* (Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1907), σ. 161-169.

[5] Ἐκδοση Γεωργίου Ι. Βασιλείου, σ. 6.

[6] «*Ὁ Ροΐδης, ἐφ’ ὅσον γνωρίζω, οὐδέποτε ἀφώρισθη· διὰ τοῦτο ἐξηκολούθησε τελῶν τὰ θρησκευτικὰ του καθήκοντα, (...). Διὰ τοῦτο δ’ ἐπίσης δὲν ἐδέησε, ὅπως ἀνέγραψάν τινες ἐφημερίδες, ν’ ἀρθῆ ὁ ἀφορισμός, ὅπως μεταλάβῃ τῶν ἀχράντων μυστηρίων καὶ κηδευθῆ χριστιανικῶς*», καὶ σὲ υποσημείωση: «*Ἐν τούτοις ἡ περὶ τοῦ ἀντιθέτου παράδοσις ἦτο τόσον ἐρριζωμένη ὥστε ὁ κ. Ν. Βέλμος, γράψας ἀναμνήσεις τινὰς περὶ Ροΐδου, ταῖς ἔδωκε τίτλον “Ὁ Ἀφωρεσμένος” (...)*», Α. Μ. Ἀνδρεάδης, «*Ἐμμανουὴλ Ροΐδης. Βιογραφικὸν σημεῖωμα*», *Ἔργα*, τ. 1, Φέξης, Αθήνα 1911, σ. λέ, διαθέσιμο στὴν Ἀνέμη: <https://bit.ly/3hiLYrs>. Ὁ συντηρητικὸς καὶ θρησκευόμενος Ἀνδρεάδης ἐπιδιώκει, χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπιτυχία, καὶ τὴν Ἐκκλησίαν νὰ δικαιολογήσῃ καὶ τὸν ἀθρησκο Ροΐδη νὰ παρουσιάσῃ σαν καλὸ χριστιανό, φορτώνοντας, με κατανόηση, τὴν ευθύνῃ γιὰ τὸν ἀφορισμὸ τοῦ βιβλίου στὸν «ευέξαπτο» καὶ «ἐπιπόλοιο» ἐπίσκοπο Καρυστίας Μακάριο. Ἴσως σε αὐτὴ τὴ στάση νὰ οφείλεται ἐν μέρει καὶ ἡ ἀπουσία της *Πάπισσας Ἰωάννας* στὴν ἐπτάτομη ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Ροΐδη που ἐπιμελήθηκε (Φέξης, 1911-1914).

[7] Κλέων Παράσχος, *Ἐμμανουὴλ Ροΐδης. Ἡ ζωὴ, τὸ ἔργο, ἡ ἐποχὴ του*, τόμ. Α, Αθήνα 1942. «*[Π]ρέπει νὰ ξαναθυμίσω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ρ. ποτὲ δὲν ἀφορίστηκε*» (σ. 258). Κάνει ὅμως λόγο γιὰ «*ἀνάθεμα*» καὶ γιὰ «*ἀφορισμένο βιβλίον*», παραπέμποντας στὴν ἐγκύκλιον τῆς Ἱεράς Συνόδου (σ. 258). Κάνει ἐπίσης λόγο «*γιὰ τὸ «σούσουρο τοῦ ἀφορισμοῦ»*», τὸ ὁποῖο, ἀντὶ νὰ κάνει ζημιὰ στὴν κυκλοφορία τοῦ βιβλίου, συνέβαλε στο νὰ διαβαστεῖ «*ἀπ’ ὅλους τοὺς Ἕλληνας*» (σ. 59).

[8] «*Ἡ Εθνική Βιβλιοθήκη ἐν ἔτει 1880*», ὁ.π., σ. 69. Δημοσιεύθηκε ολόκληρο, σε σχολιασμένη ἔκδοση ἀπὸ τὸν Μανώλη Βασιλάκη, με διαφωτιστικὲς σημειώσεις (που τεκμηριώνουν ὅτι ὁ Ροΐδης ἦταν ὁ μόνος Ἕλληνας λόγιος ὁ ὁποῖος γινώριζε τοὺς κανόνες τῆς σύγχρονης ευρωπαϊκῆς βιβλιοθηκονομίας) καὶ ευρετήριον ὀνομάτων καὶ βιβλίων στο τεύχος 138 (Ἀπρίλιος 2022) τῆς *Athens Review of Books*.

[9] Το κάνει ὅμως ὁ Δ. Ποταμιάνος, ἓνας ἐλάχιστος γνωστός υποστηρικτῆς του Βλάχου στὴ διαμάχη που εἶχε ὁ τελευταῖος με τὸν Ροΐδη: «*Δὲν γνωρίζομεν τὸν κ. Ροΐδην προσωπικῶς, ἐκτιμῶμεν ὅμως αὐτὸν ὡς ἄνδρα λόγιον ἐμβριθῆ, κριτικὸν καὶ γράφοντα γλαφυρότατα, ἂν οὐχὶ καὶ διὰ τὴν Πάπισσαν Ἰωάνναν, δι’ ἣν ἡ ... ἐκκλησία ἐν ὀνόματι τοῦ Σωτῆρος τὴν ἀπεκήρυξεν ἀφορίσασα αὐτόν*», βλ. Δημήτρης Δημηρούλης, *Ἐμμανουὴλ Ροΐδης – Ἄγγελος Βλάχος, Ἡ διαμάχη γιὰ τὴν ποίηση. Τὰ κείμενα καὶ οἱ ἀντιδράσεις*, Ἴδρυμα Κώστα καὶ Ἐλένης Οὐράνη, Αθήνα 2011, σ. 475.

[10] Για μιὰ λεπτομερῆ παρουσίαση τῆς σχέσης τοῦ Ροΐδη με τὴν Εθνικὴ Βιβλιοθήκη βλ. Λάμπρος Βαρελάς, «*Τὸ ἐγκλημα συντελέσθη!*» Ὁ Εμμ. Δ. Ροΐδης ἔφορος τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης», *The Athens Review of Books*, τχ. 119 (Ἰούλ. - Αὐγ. 2020), σ. 41-45.

[11] *Πρωΐα*, 24 Μαΐου 1880.

[12] «*Ἡ Πρωΐα βεβαίως κατ’ οὐδὲν ἐνδιαφέρεται περὶ τοῦ τίς θὰ ἐφορεύῃ (...) ἐπιθυμοῦμεν σεβασμὸν εἰς τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐκκλησίας*», ὁ.π.

[13] «*Ἡ Ἱερὰ σύνοδος καθ' ἃς ἔχομεν πληροφορίας ἔλαβε καταγγελίαν ὑπὸ τινος πολίτου...*», *Πρωΐα*, 1 Ιουνίου 1880. Πρόκειται ασφαλῶς για την επιστολή (30 Μαΐου 1880) του Γεωργίου Ματθοπούλου που παρατίθεται στη συνέχεια.

[14] *Εφημερίς*, 28 Μαΐου 1880. Το παράθεμα αντλημένο από Λ. Βαρελάς, *ό.π.*, σ. 42.

[15] Με αφορμή την καινούρια αναθεωρημένη, βελτιωμένη, σχολιασμένη και επαυξημένη έκδοση της *Πάπισσας Ἰωάννας* εντὸς του 2022 ἀπὸ τις εκδόσεις Gutenberg. Η έκδοση αυτή θα περιλαμβάνει τα εξής: α) πιστή αναπαραγωγή της πρώτης έκδοσης του 1866 σε καινούρια τυπογραφική μορφή φιλική στον σημερινό αναγνώστη, β) άμεση σύνδεση των σημειώσεων με το κυρίως κείμενο, γ) διόρθωση όλων των προφανών τυπογραφικών λαθών, δ) απάλειψη όλων των παροραμάτων με βάση τις ιδιόχειρες διορθώσεις του συγγραφέα και τους ήδη δημοσιευμένους σχετικούς πίνακες, ε) συστηματικό υποσέλιδο γλωσσικό και φιλολογικό/ιστορικό σχολιασμό, στ) εκτενή εισαγωγή, ζ) «Παράρτημα» με σημαντικά κείμενα που συνδέονται άμεσα με την *Πάπισσα*, η) Γλωσσάρι, θ) Χρονολόγιο, ι) Ενημερωμένη βιβλιογραφία. Θα είναι η πρώτη φορά που το έργο αυτό εκδίδεται έχοντας κατά νου ότι έχουν αλλάξει οι καιροί και πρέπει τα παλαιά κείμενα να παρουσιάζονται κατά τρόπο που να συμπορεύονται με τις νέες εκδοτικές προσεγγίσεις, αλλά και με τις ανάγκες των σημερινών αναγνωστών.

[16] Κωνσταντίνος Κοντογόνης, Αλέξανδρος Λυκούργος, Παναγιώτης Ρομπότης (βλ. την εισήγησή τους και τις εγγραφές στα Πρακτικά της Ι. Σ. στις επόμενες σελίδες).

[17] Πρέπει να ευχαριστήσω τους υπεύθυνους του Ιστορικού Αρχείου της Ιεράς Συνόδου για την προθυμία τους να διευκολύνουν την έρευνά μου και να θέσουν στη διάθεσή μου τα έγγραφα που ζήτησα σε ψηφιοποιημένη μορφή.

[18] Α. Μ. Ανδρεάδης, *Έργα*, *ό.π.*, σ. λά-λβ, διαθέσιμο στην *Άνέμη*: <https://bit.ly/356K8rj>. Πβ. και τὸ προσχέδιο τῆς Ἐγκυκλίου στὸ *Πάπισσα Ἰωάννα* (έπιμ. Ἰλκῆς Ἀγγέλου), Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1988, σ. 56-57.

[19] *Παλιγγενεσία*, 31 Μαρτίου 1866, ὀπισθόφυλλο.

[20] «*Ὀλίγαι λέξεις...*», *Ἄπαντα*, (έπιμ. Ἰλκῆς Ἀγγέλου), τ. Ἀ, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1978, σ. 296.

[21] *ό.π.*, σ. 316.

[22] *ό.π.*, σ. 300.

[23] «*Προχθές ἐδικάσθη ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου ἡ ἀναίρεσις τοῦ κ. Ροΐδου κατὰ τοῦ βουλευμάτος τῶν ἐν Ἀθήναις ἐφετῶν, ὅπερ παρέπεμπεν εἰς τὸ ἀκροατήριον τῶν Κακουργειοδικῶν τὸν κ. Ροΐδην διὰ τὴν Πάπισσαν Ἰωάνναν*», *Αὐγή*, 5 Μαΐου 1867, στὸ Ἀθηνᾶ Γεωργαντᾶ, *Ἐμμανουὴλ Ροΐδης. Ἡ πορεία πρὸς τὴν Πάπισσα Ἰωάννα*, Ἰστός, Ἀθήνα 1993, σ. 38-39. (Το δημοσίευμα της εφημερίδας είχε μια μικρή ανακρίβεια: ο Ἀρειος Πάγος συνεδρίασε στις 27 Ἀπριλίου 1867 και ὄχι στις 3 Μαΐου που γράφει η *Αὐγή*).

[24] Εἶχε προηγηθεῖ τὸ «Ἐπόμνημα συνοδεῦον τὴν ἀνακοπὴν κατὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 32 βουλευμάτος τῶν κ. κ. Πλημμειοδικῶν», βλ. *Ἄπαντα*, τ. Ἀ, *ό.π.*, σ. 370-378.

[25] Βλ. τὸ ολόκληρο τὸ κείμενο στὸ «Μια ἀγνωστὴ ἀπόφαση τοῦ Ἀρείου Πάγου γιὰ τὸν Εμμ. Ροΐδη», ἐπιμέλεια-σημειώσεις: Μανώλης Βασιλάκης, *The Athens Review of Books*, τχ. 72 (Ἀπρίλιος 2016): 32-33.

[26] Σωτήρης Τσέλικας, «*Ἀναμνήσεις ἐνὸς υπηρέτη τοῦ Ροΐδη*», *The Athens Review of Books*, τχ. 86 (Ἰούλιος-Αὐγουστος 2017): 34. (Το συγκεκριμένο ἀπόσπασμα δημοσιεύθηκε στὴν εφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 5.9.1920).

[27] «*Οὐδόλως ἐσκέφθη ποτε νὰ θίξη τὴν θρησκείαν*» και «*οὐδαμοῦ διαβλέπει τις (...) ἴχνη χυδαίου ἀθεϊσμοῦ, τοῦ anticléricalisme ἐκείνου, ὅστις συχνὰ ἀπαντᾷ παρὰ συγγραφεῦσι σκανδαλωδῶν διηγημάτων*», στὸ Α. Μ. Ανδρεάδης, *Έργα*, *ό.π.*, σ. λβ, λγ, διαθέσιμο στὴν *Άνέμη*: <https://bit.ly/356K8rj>.

[28] «*Πολὺ προτιμωτέρα ἢ ἐξορία παρὰ νὰ ζῆ κανεὶς ἐντὸς κοιμητηρίου*», *Ἄπαντα*, τ. Ἐ, *ό.π.*, σ. 436.

[29] «*Ὀλίγαι λέξεις...*», *ό.π.*, σ. 316.

[30] Βλ. *Ἀθηναϊκά Νέα*, 11.8.1941. «*Ἡ τότε κυβέρνησις [Μεταξᾶ] δὲν εἶχε καθόλου ἄδικο νὰ τὴν ἀπαγορεύσῃ. Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα εἶναι ἓνα βιβλίον ὄχι μόνον αἰσχρολόγον –και αἰσχρολογεῖ με πνεῦμα ἢ γιὰ νὰ κάνει πνεῦμα, ποῦ εἶναι γιὰ μένα τὸ χειρότερον εἶδος αἰσχρογραφίας– ἀλλὰ και ἀντιθρησκευτικὸ ἢ μᾶλλον ἀντιχριστιανικόν*».

[31] Βλ. τὰ σχετικὰ ἐγγράφα στὸ παρὸν τεύχος.



Παρεμβάσεις

Ο ανεύθυνος Σταθμάρχης Τσίπρας
Athens Review of Books

Δρακογενιάς βλαστοί. Ζντανωφίσκοι

Μανώλης Βασιλάκης (Manolis Vasilakis)

Σύριζα: οι 50 Αποχρώσεις του Λούμπεν

Μανώλης Βασιλάκης (Manolis Vasilakis)

Τα «Στρατόπεδα Εργασίας» του Κωστή Χατζηδάκη

Μανώλης Βασιλάκης (Manolis Vasilakis)

Συγκέντρωση ειδών πρώτης ανάγκης στα Εμπορικά Κέντρα της LAMDA Development για τους σεισμόπληκτους στην Τουρκία και τη Συρία, σε συνεργασία με τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό

Athens Review of Books





mastercard ID Check



VISA

SECURE

THE ATHENS REVIEW OF BOOKS

Δημοχάρους 61

T.K 11521 Αθήνα

τηλ. 210 7241063 / 6974-384852

e-mail: info@athensreviewofbooks.com

athensreview@gmail.com

Όροι χρήσης

Ταυτότητα

2023 © The Athens Review of books. All rights reserved

Κατασκευή ιστοσελίδας

